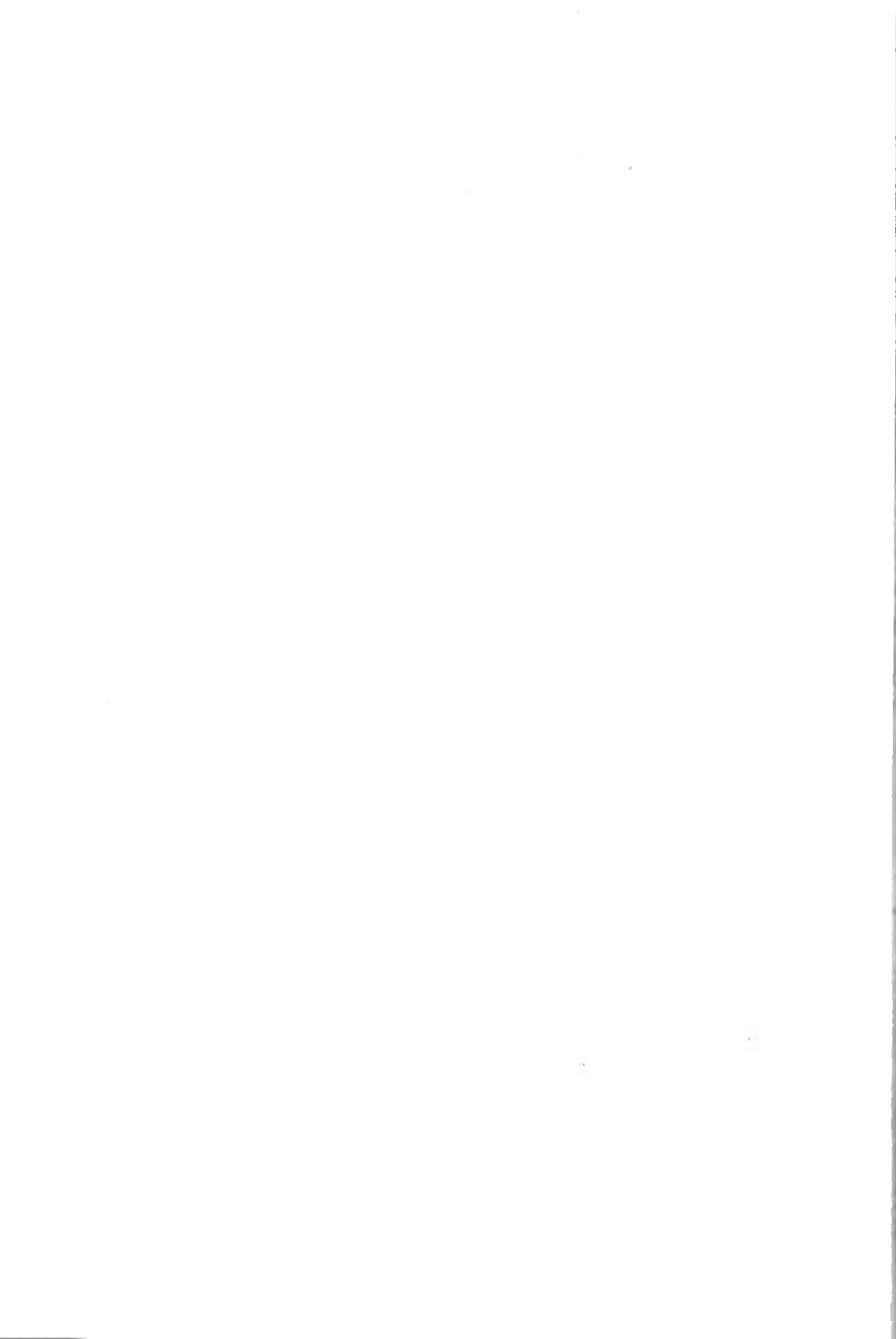

A
PROTESTANTIZMUS
ZALAI ÉVSZÁZADAI

A PROTESTANTIZMUS ZALAI ÉVSZÁZADAI
Tudományos emlékülés a reformáció kezdetének
500. évfordulója tiszteletére

ZALAI GYŰJTEMÉNY 82.

A PROTESTANTIZMUS ZALAI ÉVSZÁZADAI

Tudományos emlékülés a reformáció kezdetének
500. évfordulója tiszteletére

Magyar Nemzeti Levéltár
Zala Megyei Levéltára
Zalaegerszeg, 2019

Szerkesztette:
ERŐS KRISZTINA – KULCSÁR BÁLINT

Számítógépes tördelés:
PINTYÓKE GÁBOR

Borítóterv:
ZÓKA GYULA

A borítón a szentgyörgyvölgyi református templom
kazettás mennyezetének részlete látható.

ISSN 0133-5499
ISBN 978-963-7226-89-2

Nemzeti Kulturális Alap

A könyv elkészítését és kiadását
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Zalaegerszeg Kultúrájáért Közalapítvány és
a Degré Alajos Zalai Honismereti Alapítvány
támogatta.

Kiadja a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Tel: 92/510-030, 598-030, 598-956 – Fax: 92/510-029
Honlap: mnl.gov.hu/zml – E-mail: zml@mnl.gov.hu
Felelős kiadó: Molnár András

TARTALOMJEGYZÉK

A kötet szerzői.....	6
Előszó.....	7
Bilkei Irén: Zalai peregrinusok, prédikátorok és szervitorok a reformáció századában.....	11
Kapiller Imre: Szikszai József református prédikátor a Balaton-felvidéken, a 18-19. század fordulóján.....	32
Németh László Sándor: Protestáns válóperek Zalában a 18-19. században.....	42
Kurucz György: Tudásközvetítés és szociokulturális dimenziók: protestáns professzorok a Georgikonban.....	72
Hudi József: Balaton-felvidéki protestáns értelmiségiek a 19. század első felében.....	96
Jáni János: Kiemelkedő evangélikus lelkészek Zala megyében a 19-20. században.....	116
Molnár András: Viták a reformkori Zala megyében a vegyes házasságból született gyermekek vallási neveltetéséről, 1833-1847.....	151
Kulcsár Bálint: A Gyenese család szerepe a kustánszegi református gyülekezetben a 19. században.....	173
Kostyál László: A zalaegerszegi evangélikus templomról.....	226
Paksy Zoltán: A református közösség Nagykanizsán a két világháború között.....	235
Gyimesi Endre: Református templom építése Zalaegerszegen.....	245
Erős Krisztina: Nagy Kolozsvári István református lelkész a történelem sodrában, az 1950-es, 1960-as években.....	260

A KÖTET SZERZŐI

Dr. Bilkei Irén PhD ny. c. igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Erős Krisztina levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Dr. Gyimesi Endre ny. c. igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Dr. Hudi József CSc levéltárvezető, Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa

Dr. Jáni János egyháztörténeti kutató, az Evangélikus Országos Gyűjteményi Tanács tagja

Kapiller Imre ny. levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Dr. Kostyál László PhD igazgatóhelyettes, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

Dr. Kulcsár Bálint levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Dr. habil. Kurucz György egyetemi tanár, intézetvezető, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet

Molnár András levéltár-igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Dr. Németh László Sándor igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság, Budapest

Dr. Paksy Zoltán PhD főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

ELŐSZÓ

A reformáció kezdetének 500. évfordulója tiszteletére a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára *A protestantizmus zalai évszázadai* címmel 2017. október 11-én tudományos emlékülést tartott Zalaegerszeg Megyei Jogú Város dísztermében, ezzel is bekapcsolódva a Reformáció Emlékbizottság által támogatott „Reformáció MNL” projekt programsorozatába.

A rendezvény résztvevőit Soltész Miklós, az Emberi Erőforrások Minisztériumának egyházi kapcsolatokért is felelős államtitkára, valamint Balaicz Zoltán, Zalaegerszeg Megyei Jogú Város polgármestere köszöntötte. Ő. Kovács József, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgató-helyettese megnyitóbeszédében a protestantizmusnak az évszázadok során a magyar társadalomra gyakorolt összetett hatását vázolta fel. A jelenlévők tizenkét, a történelmi Zala vármegyéhez kötődő előadást hallgathattak meg a Török Zoltán nyugalmazott zalaegerszegi református lelkész elnökletével megtartott emlékülésén.

A Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára – amelynek aktív vagy nyugalmazott munkatársai közül heten a tudományos emlékülés előadói is voltak – fontosnak tartotta annak biztosítását, hogy az előadások alapján készült, bővített, jegyzetekkel ellátott tanulmányok közreadásával a szakmai és az érdeklődő szélesebb közönség számára egyaránt megismerhetővé váljanak az előadásokon elhangzott kutatási eredmények (köztük a Magyar Nemzeti Levéltárban a jubileumi év kapcsán megindult forrásfeltárás során feldolgozott dokumentumok). A dolgozatok kiadását indokolta az is, hogy a korábbiakban nem jelent meg a Zala vármegyei protestantizmus történetére fókuszáló tanulmánykötet. Amint a következő rövid ismertetésből látható, a feldolgozott témák mind időben (16–20. század), mind területileg (a Balaton-felvidéktől a megye nyugati határáig), mind tartalmilag (társadalomtörténet, jogtörténet, egyháztörténet, művelődéstörténet, politikátörténet) széles kört ölelnek fel.

Bilkei Irén a kötet első, *Zalai peregrinusok, prédikátorok és szervitorok a reformáció századában* címet viselő tanulmányában a reformáció eszméinek, tanainak Zala megyében való megjelenésének és elterjedésének időszakát mutatja be; a folyamatban jelentős szerepet játszó értelmiségi réteggel kiemelten foglalkozó dolgozat a külföldi egyetemet járt, főúri szolgálatban álló köznemesek közrehatását is hangsúlyozza.

Kapiller Imre *Szikszai József református prédikátor a Balaton-felvidéken, a 18–19. század fordulóján* című dolgozatában egy országosan is ismert református lelkész-dinasztia tagjának, Szikszai Józsefnek az életpályáját dolgozta fel. A tanulmányhoz felhasznált iratok különlegessége, hogy azok nemcsak a lelkészi életút álló

BALATON-FELVIDÉKI PROTESTÁNS ÉRTELMIÉGIEK A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A Balaton-felvidéki protestáns lakosság magasabb szintű iskoláztatása a 18. században is elsősorban a pápai református kollégiumhoz kötődött mindaddig, amíg a reformátusok vallásgyakorlatát 1752-ben meg nem szüntették.¹ A gyülekezet tagjai ezt követően a szomszédos nemes községbe, Adásztevelre jártak istentiszteletre, s az adászteveli négyosztályos kisgimnáziumban taníttatták gyermekeiket.² A továbbtanulás lehetőségét évtizedekig a soproni evangélikus líceum, a sárospataki és debreceni református kollégium biztosította.³

A Türelmi rendelet (1781) után komoly akadályokat kellett elhárítani a nyilvános vallásgyakorlat biztosításáig, 1783-ig. Ekkor Mándi Márton István professzor irányításával megkezdődhetett a kollégium újjászervezése, amely több mint másfél évtizedet vett igénybe.⁴ Csak 1795-ben indult meg ismét a papnevelés, ami azt jelentette, hogy Pápa mint iskolaváros csak a 19. század elejétől vált ismét jelentőssé.⁵ A hagyományos tanító- és lelkészképzés 1832-től jogászképzéssel egészült ki, amely tovább erősítette a kollégium oktatási helyzetét.⁶

¹ Kiss István 1908. 36. p.; Pehm József 1934. 250–251. p.

² Az 1752–1783 közötti adászteveli korszakról, melyet a romantikus történelemszemléletre jellemző topossal, a „száműzetés korának” szoktak nevezni: Balla Gábor 1890.; Kis Ernő 1896. 63–77. p.; Lampérth Géza 1931. 40–46. p.; Trócsányi Zsolt 1981.; Köblös József 2004. 107–132. p.; Mayerné Pátkai Tünde szerk. 2010. 26–28. p.

³ A soproni evangélikus líceumról: Györffy Sándor–Hunyadi Zoltán szerk. 1986. A sárospatakiról: Szombathi János 1919.; Marton János 1931.; A Sárospataki Református Kollégium 1981.; Hörcsik Richárd 1998.; Ugrai János 2007.; Dienes Dénes–Ugrai János 2013. A debreceniről: Zsigmond Ferenc 1937.; Kocsis Elemér szerk. 1988.; Györi L. János 2008.

⁴ A pápai kollégium fenntartásáról a kezdetektől a pápai eklézsia gondoskodott, a 18. század végétől azonban a Dunántúli Református Egyházkerület vette át a fenntartását, s ezzel „superintendentalis anyaiskolának” ismerte el. A pápai kollégiumot a református és evangélikus egyházkerületeket képviselő konvent csak 1804-ben ismerte el a debrecenivel és a patakival egyenlő anyaiskolának. Lampérth Géza 1931. 47–48. p.

⁵ A diákok adatai ma már mindenki számára elérhetők: Köblös József szerk. 2006. Az akadémiai képzés újjászervezéséről: Köblös József szerk. 2006. 35–36. p. További pályájukat megvilágítja: Köblös József–Kránitz Zsolt 2009.

⁶ Sárospatakon Kövy Sándor vezetésével 1793-ban szervezték meg a jogi tanszékét a hazai jog tanítására. Dienes Dénes–Ugrai János 2013. 84–88. p. – Pápán Stettner (Zádor) György (1799–1866) nevéhez fűződik a jogi tanszék megszervezése, ő állt az élén 1848-ig. Vö. Köblös József szerk. 2006. 69. p.

Az adászteveli korszakban felnövő generációk számára jóval költségesebb volt a diploma megszerzése, mint korábban. A költségkímélésnek megvoltak a hagyományos módszerei, melyeket a szülők előszeretettel ki is aknáztak. A tanítók és lelkészek gyermekeiket maguk tanították, így a gyermekek a latin grammatikai osztályok tudásanyagát már otthon elsajátították.

A módosabb nemes- és polgárcsaládok házitanítókat fogadtak, akik a lányok mellett a fiúkat is megfelelő alapképzésben részesítették. Városokban (például Veszprémben), nemesi községekben (például Alsóörsön, Nemesvámoson, Szentkirályszabadján, Szilasbalháson) olyan népiskolákat szerveztek, amelyekben a grammatikai osztályok tananyagát is tanították. Az egyházkerületi közgyűlés által 1815-ben elfogadott tanterv a magyar nyelvű, úgynevezett nemzeti fiú- és leányoskolákat 4–4 évfolyamosra, az alsóbb deák (latin) oskolákat 5 évfolyamosra osztotta, melyeket hat év alatt lehetett elvégezni (az utolsó évben logikát tanultak). Nagyobb településeken tehát lehetőség volt gimnáziumszervezésére is.⁷ A „litterarium planum” a kialakult gyakorlatot foglalta írásba. Ezek után aligha meglepő, hogy a szentantalfai evangélikus lelkész, Beliczay Jónás (1764–1845) szülőfalujában, a Komárom megyei Kocson az 1770-es évek második felében a gimnázium legfelsőbb szintjét jelentő retorikai évfolyamot is elvégezte.⁸ Az is természetesnek tűnik, hogy a nemesvámosi lelkész, Pap István Gábor nevű fiát (a későbbi dunántúli püspököt) a gimnázium első öt osztályából felkészítve küldte Pápára, ahol 1842–1847 között a teológiát és a jogot is elvégezte.⁹ Sokan beírhattak volna életrajzukba valami hasonlót, mint az 1799-ben Tihanyban (Zala vm.) született Bontz Albert: „Kisebbségi iskoláimat kezdettem Veszprémben, végeztem a nagyobbakat is Pápán”.¹⁰

A távoli helyeken való tanulást számos családi, egyházközségi, egyházmegyei és egyházkerületi alapítvány segítette, így a szegény, de tehetséges parasztgyer-

⁷ DREL I. 1. a. 1815. június 29.–július 1. Nr. 40–41.

⁸ Kis János 1846. 31. p. – Pápán a retorikát és logikát 1815 előtt egy közös osztályban tanulták, a két tantárgyat az 1815-ös tantervben szétválasztották ugyan, de tanteremhiányra és anyagi nehézségekre hivatkozva végül úgy döntöttek, hogy „A Rhetorika és Logika Classisok edgyütt maradjanak a régi mód szerint”. Vö. Kis Ernő 1896. 182. p.

⁹ Kránitz Zsolt 2012. 158. p.

¹⁰ Kránitz Zsolt 2012. 114–115. p.

mekek is értelmiségivé válhattak.¹¹ A végzősök egy kis része külföldi akadémiákon, egyetemeken fejezte be tanulmányait.¹²

A kollégium fejlődését alapjában meghatározta, hogy fenntartását 1797-ben az egyházközségtől a dunántúli egyházkerület vette át: ettől kezdve az anyagi erőforrások meghatározóvá váltak, hiszen látványosan kiszélesedett a kollégium társadalmi-gazdasági bázisa. Mögötte azt a társadalmi mozgást is érzékelhetjük, melynek során a 18. század folyamán a volt török hódoltságba vagy hódoltsági peremzónákba jelentős paraszti és nemesi népesség áramlott be. A városokban, uradalmi központokban kézművesek és kereskedők telepedtek le. Az egykori királyi Magyarország területéről nemesek, de jobbágyok is szép számmal jöttek szerencsét próbálni. A Felvidékről szlovákok, dél-német területekről németek települtek a Dunántúli-középhegységbe, a Bakonyba, miközben a közép-dunántúli régióból az ellenreformációs nyomás miatt a református jobbágyok egy része a lakatlan pusztákat szállta meg, vagy távolabbra, az újra benépesülő somogyi falvakba vándorolt.¹³

¹¹ A 18. században Kenessey István és Szondy Zsuzsanna kegyes hagyománya, az ún. Kenessey–Szondy alapítvány (1752) volt a legjelentősebb, amely 10.000 rajnai forint tőkét jelentett, és az elvett egyházi épületek becsárával együtt biztosította a kollégium újjászervezésének anyagi fedezetét. Vö. Kövy Zsolt 1994. 599–644. p., hivatkozás: 612–615. p. 1783–1848 között tucatjával születtek a szegénysorsú diákok továbbtanulását, újabb tanszékek alapítását lehetővé tévő alapítványok. Ezek történetének feldolgozása, a kollégium gazdaságtörténetének megírása a jövő kutatásának feladata.

¹² Az újonnan felszentelt prédikátorok nyilvántartására szolgáló egyházkerületi anyakönyvet 1824-ben kezdték vezetni. Ekkor 26 lelkész írta be az életrajzát, közülük 4 tanult külföldön: Tóth Ferenc pápai lelkész, teológiai professzor, egyházkerületi főjegyző (a matrikula „kitalálója”) és Seregély Dániel mezőlaki prédikátor Göttingenben, Szabó Sándor és Kóczán József adorjánházi prédikátor Jénában tanult. Vö. Kránitz Zsolt 2012. 73–77. p. A balatonudvari születésű Sörös István (1804) a pápai teológia után Neszmélyen két évig volt tanító, utána Pozsonyban és Bécsben is megfordult, a tapasztalatszerzés mellett feltehetőleg a nyelvtanulás volt a célja. A szentkirályszabadjai születésű Szoboszlai Rácz András (1811) lelkész szintén felkereste Pozsonyt és Bécsset. Uo. 124. p. A reformkorban gyakorta előfordult, hogy a Pápan végzetek Bécsben is megfordulnak, többen a protestánsok számára alapított teológiai intézetben töltöttek egy-két szemesztert. A balatonfőkajári születésű Kálmán Ádám például háromévi ácsi tanítóskodás után fél évet tanult az intézetben. 1837-ben már Szilasbalháson volt lelkész. Uo. 127–128. p. Az 1839-ben felszentelt lelkészek közül a balatonfüredi születésű Somogyi Benjámint és a felsőörsi születésű Vári Szabó Sámuelt szintén megfordult a császárvárosban. Vári Szabó föl is jegyezte: „*Voltam Bécsben academian*”. Uo. 131. p. Az 1811-ben Nemesvámoson született Mórítz János Szilasbalháson végezte a gimnázium négy osztályát, Pápan folytatta tanulmányait, a teológiát is elvégezte, majd Bécsben Huszár József házában lett magántanító. Hazatérte után Halász Sámuel mezőföldi birtokos, táblabíró és egyházmegyei segédgondnok hatéves fiát másfél évig tanította. 1842-ben szentelték lelkésszé. Uo. 136. p.

¹³ A Bakony török hódoltság utáni benépesítéséről: Römer Flóris 1860. 15–20. p.; Ila Bálint–Kovacsics József 1964. 52–56. p. A történészek szerint a telepítő akciók Veszprém megyében 67 települést érintettek. A népmozgások következtében a Bakony és a Balaton-felvidék is etnikailag vegyes térséggé vált.

A közoktatás fejlődésében nagy szerepet játszott, hogy a hagyományos egyházi, katonai pályák mellett a világi értelmiségi foglalkozások köre is jelentősen kiszélesedett. Az államigazgatásban, a vármegyei és magánigazgatásban, az egészségügyben, a vízszabályozásban, a bányászatban, az uradalmi gazdálkodásban – az élet számos területén – szakképzett egyénekre volt szükség. A pápai református kollégiumban az 1790-es évek végén már a világi pályára készülők adták a tanulók többségét.¹⁴

A nagyobb részt Zala, kisebb részt Veszprém vármegyéhez tartozó Balatonfelvidék¹⁵ területéről protestáns egyházi személyek karrierjeinek százait ismerjük a 19. század első feléből.¹⁶ Őket vagy a Veszprémi Evangélikus Egyházmegye vagy a Veszprémi Református Egyházmegye kormányzata irányította.¹⁷ 1790 után az egyházi autonómia széles jogkört biztosított az egyházmegyei közgyűlésnek, az espereseknek, egyházmegyei gondnokoknak (evangélikusoknál: felügyelőknek) és a többi választott tisztségviselőnek. Közéjük tartozott a Dunántúli Református Egyházkerület tanácsbírájaként a külső rendből Csirke János veszprémi ügyvéd, Kotsi Horváth Sámuel veszprémi és Kerkápoly István zalai alispán.¹⁸

- A református népesség migrációjáról három példa a sok közül: A zirci cisztercita apátság magas-bakonyi birtokán, Olaszfaluban élő református jobbágyok 1732-ben „*ott nem maradhatván, Litér névű puszta-t meg szállották*” a református földesurak engedélyével. Hudi József 2007. 87. p. Polyánban (Magyar-polányban) az apátság 1757-ben elűzte a református telkes jobbágyokat és katolikusokat telepített a helyükre. Hudi József et al. 2002. 331. p. A veszprémi káptalan Peremartont perrel visszaszerezte, és 1759-ben földesúri hatalmával élve lényegében elűzte a református nemeseket, helyükre pedig katolikus jobbágyokat telepített. Vö. Ila Bálint-Kovacsics József 1964. 330. p.

¹⁴ Az 1797-ben felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók 46%-a lett később tanító vagy lelkész, a többi világi pályán helyezkedett el. Vö. Köblös József szerk. 2006. 57–58. p.

¹⁵ A földrajztudomány értelmezése szerint a Balaton-felvidék a Balaton északi partján nyugat-keleti irányban húzódó fennsík, a Bakony és a Keszthelyi-fennsík közötti kistáj, melyet a Bakonytól a veszprém-nagyvázsony-tapolcai törésvonal választ el.

¹⁶ A 20. században ismert életpályákat az irodalmi és életrajzi lexikonok tartalmazzák. Néhányat megemlítünk: Szinyei József 1891–1914.; Gulyás Pál 1939–2002.; Sziklay János 1941.; Harmath István-Katásányi Sándor 1984. – A Balaton-felvidék településeiről számos falumonográfia készült a 20. században, különösen 1990 után. Ezekben néha új, eddig ismeretlen életrajzokat is közzétettek. A történeti Zala megyéhez tartozó Tapolcáról, Balatonfüredről újabban külön életrajzi lexikon is megjelent. Kertész Károly szerk. 2000., Baán Beáta szerk. 2011. A Balatonfüreden megjelenő *Füredi História* és a révfülöpi *Villa Filip* című helytörténeti folyóirat egyes számaiban számos kevésbé ismert vagy egyáltalán nem ismert, de a helyi közéletben, fürdőéletben jelentős személy tevékenységét bemutatták, életrajzát is közzétették. Az eddigi tudást egészíti ki, teszi teljesebbé a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának lelkészekre és rektorokra (tanítókra, tanárookra) vonatkozó számítógépes archontológiai-prozopográfiai adatbázisa, amely az 1526–1918 közötti korszakokat öleli fel.

¹⁷ Görög Ernő 1926.; Keveházi László szerk. 2011. A Balaton-felvidéki református tanítókról sok adatot közöl: Balassa Benő 1997.

¹⁸ Tóth Dániel 1832. 30. p.

A tudós lelkészek közül írók, költők, műfordítók, gazdasági szakírók kerültek ki. Oláh János (Papkeszi, 1793. október 26. – Nemespécse, 1867. szeptember 5.) szentantalfai, rátóti, litéri, nagy- és nemespécseyi lelkész 1834-ben „barátságos levelekben” mutatta be a Balaton-felvidék településeinek gazdasági-társadalmi életét, 1854-ben pedig *Gyümölcsfa-kertészet* címmel szakkönyvet adott a gyümölcsfatermesztők kezébe.¹⁹ Mások – Fábíán József és Márton Gábor református lelkészek, Mórocz Dániel uradalmi ügyész – gazdasági kézikönyvekkel segítettek a gazdák eredményes gazdálkodását.²⁰ Ahogy Mórocz megfogalmazta az okszerű gazdálkodás alaptételét: „A jó gazda jövedelmeit lehetőségig szaporítja; ellenben költségeit jövedelmeihez s a szoros szükséghez szabja.”²¹ A szerény lelkészi jövedelem kiegészítése érdekében Márton Gábor a méhészkedést népszerűsítette. *Gazdaságos méhtartás* című könyvét Zala megye támogatásával, országos előfizetési felhívással 1816-ban Győrben jelentette meg. A nemzetgazdaság érdekeit is szolgáló sikerkönyvét 1818-ban németre is lefordították. Vállalkozása bebizonyította, hogy

¹⁹ Lichtneckert András szerk. 2009a. Oláh János pécselyi lelkész 1860–1868 között a veszprémi egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte.

²⁰ Lichtneckert András szerk. 2009b.

²¹ Mórocz Dániel: *Gazdaságtudomány alapszabályai*. 1844. Bevezetés, 1. §. Közli: Lichtneckert András szerk. 2009b. 87. p. – Vámosi Mórocz Dániel (Alsóörs, 1792. november 11. – Felsőörs, 1864. május 15.) ügyvéd, alsóörsi és felsőörsi birtokos, több vármegye táblabírája, gazdasági szakíró és helytörténész. Pápán és Pozsonyban tanult, ügyvédi oklevelet szerzett. Herceg Batthyány Fülöp körmendi uradalmának ügyésze, a körmendi uradalmi levéltár őre, majd az enyingi uradalmának prefektusa lett. 1837-ben vonult nyugalomba. Haláláig Felsőörsön élt. Már 1833-ban a Dunántúli Református Egyházkerület tanácsbírái között tartották számon. 1841–1842-ben rendezte az egyházkerület levéltárát. Munkája során az 1711–1814 közötti közgyűlési jegyzőkönyvekhez lajstromot (tartalommutatót) készített. 1841–1844 között tagja a Veszprém Vármegyei Olvasó Társaságnak. 1844-ben könyvadománnyal (Fessler műveivel, az *Ahítatosság órái* című kegyességi és több más kötettel), továbbá 40 ezüstforint készpénzzel támogatta a veszprémi református egyházmegyei könyvtár megalapítását, 1860-ban 100 osztrák értékű forinttal a pápai jogakadémia újjászervezését. 1860-ban egyetemes közpénztár létrehozását javasolta. 1864-ben közös protestáns gazdasági intézet felállítását javasolta. 1843. november 25-én a Veszprémi Református Egyházmegye tanácsbírájává választották, 1844. január 31-én foglalta el hivatali székét. 1848–1855 között segédgondnoka volt az egyházmegyének. Felsőörs és prépostsága történetét is kutatta. Kézirata halála után jelent meg: Mórocz Dániel 1876. *Gazdaságtudomány alapszabályai* című munkája (Pápa, 1844) a dunántúli egyházkerület hivatalos népiskolai tankönyveként jelent meg. Külső munkatársa volt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak*, előfizetője a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratnak. A pápai kollégium kórházára pár száz forintot alapítványt tett. Rokona, Balogh Gábor (1823–1908) úgy emlékezett rá, hogy „Mórocz Dániel ur egy széles tudományu, nagy miveltésű, rendkívül kedves szép férfit [...] volt”. – DREL I. 1. a. 1844. április 30.–május 1–3. No. 65. Veszprémi egyházmegyei tanácsbíróvá választásának megerősítése.; Mórocz Dániel 1860.; Mórocz Dániel 1864.; Szinyei József 1903. 316–317. hasáb; Tóth Endre 1938. 168–185. p.; Balogh Gábor 1999. 297–331. p., idézet: 301. p.; Jakab Réka 2001. 151–206. p., hivatkozva: 203. p.; Varga Béla szerk. 2014. 714. p.

Magyarországon a gazdasági szakkönyv kiadása is nyereséges lehet.²² A Balaton-felvidéken Gál Mihály szentbékállai katolikus, Barla Mihály kővágóörsi evangélikus lelkész, Szabó János kővágóörsi evangélikus tanító is előfizette. A dunántúli egyházkerületben 19 lelkész, illetve tanító rendelte meg.²³

A Balaton-felvidéki református értelmiség képviselői közül a következőkben két innovatív személyiség: Fábíán József református esperes és Tóth Ferenc teológiai tanár, református püspök pályáját vázoljuk fel és hasonlítjuk össze.²⁴

Fábíán József, a tudós lelképásztor

Nemes *Fábíán József* Alsóörsön (Zala vm.) született 1761. február 12-én, Tótvá-zsonyban hunyt el 1825. január 29-én. Helyben és Debrecenben tanult, 1791–1793 között Genfben és Bernben fejezte be tanulmányait. Képzettsége révén a német és francia tudományos életet egyaránt figyelemmel kísérte. 1793-ban a Tolna megyei Nagyszokoly hívta meg lelkészének, de nem fogadta el a meghívást. 1793–1808 között Vörösberényben, 1808-tól 1825-ben bekövetkezett haláláig Tótvá-zsonyban szolgált. (Szolgálatát kezdetén mindkét helyen a reformátusok voltak többségben, ami megkönnyítette lelkészi munkáját.) 1800-tól a Veszprémi Református Egyház-megye tanácsbírói, 1805-től 1825-ig esperesi tisztségét is betöltötte. Nem alaptalan feltételeznünk, hogy a püspöki tisztségre is esélyes volt, korai halála azonban megakadályozta megválasztását.

Fábíán József a tudós prédikátor típusát testesítette meg. Felvilágosult értelmi-ségiként fontosnak tartotta a gyermekek oktatását, a természettudományi és gazdasági ismeretek terjesztését, a babonáság elleni harcot. Ezért a maga költségén vagy pártfogók, előfizetők támogatásával kiadott természettudományi tankönyvet, a köznép felvilágosítását célzó ismeretterjesztő munkát. A magyar gazdaságtörténet a francia szőlészeti-borászati szakkönyv fordítójaként, a magyar szőlészeti szaknyelv úttörőjeként is számon tartja. A Veszprémben 1813–1814-ben megjelent

²² Hudi József 2004. – Márton Gábor (Balatonhenye, 1776. – Köveskál, 1848. január 1.) református lelkész, esperes, gazdasági író. Mándi Márton István lelkész fia, Mándi Márton István pápai főiskolai professzor és Márton József bécsi egyetemi tanár testvére. Márton pályája kezdetén a belsősomogyi, később a veszprémi egyházmegyében szolgált. 1801–1802 között Inkén, 1805–1809 között Nemesdédén, 1809–1810 között Kádártán, 1810–1848 között Köveskálön lelkészkedett. 1821-től egyházkerületi, 1823-tól egyházmegyei tanácsbíró (assessor), 1831-től egyházmegyei aljegyző, 1841-től haláláig veszprémi egyházmegyei esperes, valamint egyházkerületi számvevő és könyvvizsgáló volt. Élete során négyszer házasodott: felesége volt Bodor Julianna, majd Márkus Zsófia, később Zsoldos Ráchel (Zsoldos János lelkész lánya), végül Biró János özvegye, Vas Mária.

²³ Hudi József 2011. 122–146. p., hivatkozás: 128. p.

²⁴ Fábíán Józsefről lásd bővebben: Zoványi Jenő 1977. 186. p.; Pálmány Béla 1987. 503–505. p.; Hudi József 2001.; Hudi József 2002.; Hudi József 2005.

Visgálódó és oktató értekezés a szőlő-mivelésről című szakkönyvében a Franciaországban bevezetett méterrendszer az elsők között népszerűsítette hazánkban. A nagy munka előfizetői közé tartozott a tótvázsonyiak közül Oroszy Pál táblabíró, Kazay Gábor táblabíró, Kazay Benjámín járási esküdt, Somogyi Gedeon ügyvéd és járási esküdt; a keszthelyi Csondor János uradalmi alexactor (alszámvevő), Liszikai János és Rátzkevi János balatonudvari református prédikátorok, Kálmán Ádám református és Róka János katolikus balatonudvari oskolamesterek, Ágoston József dörgicsei evangélikus prédikátor, Márton Gábor köveskáli református prédikátor, Vári Szabó Sámuel felsőörsi református prédikátor, Nagy István balatonfüredi református prédikátor.²⁵

A magyar sajtótörténet ma már az első magyar nyelvű protestáns egyházi folyóirat alapítójaként is számon tartja. 1805-ben Veszprémben, 1806–1808 között Vácott jelent meg a Látzai Szabó Józseffel együtt szerkesztett *Prédikátori Tárház* című folyóirat, 1818-ban Pesten a *Lelkipásztori Tárház* című folyóirat, amely elméleti és gyakorlati segítségét nyújtott a lelkészi munkához. A *Prédikátori Tárházban* általa közölt lelkészi életrajzok a mai archontológiai-prozopográfiai kutatások alapforrásai közé tartoznak.

Fábián József munkássága révén szűkebb és tágabb *értelmiségi körökről* beszélhetünk. Tótvázsony jómódú köznemes birtokosai – a Kazay, az Oroszy és a Somogyi família tagjai – jelentették a helyi társadalom elitjét, adták a református egyház patrónusait. Birtokaik révén Veszprém és Zala megyékben is otthonosan mozogtak. Fábián sógora, Somogyi Gedeon (1783–1821) a Kazinczy-ellenes dunántúli írói csoportosulás egyik kulcsfigurája volt. A Fábiánnal egyidős Oroszy Pál (1763–1833) és Kazay Gábor (1763–1840) Veszprém vármegye táblabírájaként is részt vett a közéletben; Kazay egy ideig a megyei főadószedői tisztséget is betöltötte. Kazay Gábor és felesége, Oroszy Julianna – korábban Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) költő, földmérő neje²⁶ – a pápai kollégium nagy jötevői közé tartoztak. Kazay a kollégiumra hagyta összes könyvét, melyet halála után, 1840-ben vettek leltárba.²⁷ Kazay mellett Oroszy Pál is nagy könyvgyűjtő hírében állt. Könyvtára összetételét részben ismerjük.²⁸ A könyv szerete nem előzmény nélküli: a Debrecenben letelepedő, komáromi és tótvázsonyi kötődésű Kazay Sámuel (1711–1797) művelt, vagyonos patikus európai mértékkel mérhető könyv- és régiséggyűjteményt ala-

²⁵ Hudi József 2002. 69–75. p.

²⁶ Pálóczi Horváth 1782-ben vette feleségül Oroszy Juliannát; 1793. május 11-én, a költő 33. születésnapján, több eredménytelen békítési kísérlet után elváltak. A válóper költségeit Pálóczi Horváth vállalta magára. Vö. Németh László 2000.

²⁷ Hudi József 2009. 36. p.

²⁸ Hudi József 1989.; Hudi József 1993.

kíttott ki. Tótvázsonyi rokonságával könyvészeti kapcsolatban is állt.²⁹ Tótvázsonyban született a „rímkovácsnak” tartott népszerű, de tragikus sorsú költő, Kovács (Kováts) József (1780–1809), akinek versei kéziratban terjedtek.³⁰

A tágabb szellemi kör a balatonfüredi gyógyfürdőn is gyakran megforduló zalai és veszprémi köznemesi közeget, továbbá a Veszprémi Református Egyházmegye papságának művelt csoportját jelentette. Az Armpruszter (később: Puzdor), Kenessey, Pázmándy, Roboz, Takó családok Fábián baráti-rokoni köréhez tartoztak. A külföldön tanult Naszályi János (1759–1823) tótvázsonyi (1793–1807), majd 1807-től haláláig várpalotai lelkész éppúgy a közeli barátja volt, mint Ángyán János (1768–1846) veszprémi lelkész, a neveléstudomány elismert szakértője.³¹ Az általa irányított egyházmegye fiatal nemzedékét képviselte a Szentkirályszabadján született Simony Imre (1791–1851) zánkai, pécselyi, majd balatonhenyei református lelkész, aki Homérosz eposzait és Lucianus *Dialogusait* fordította magyarra. Az *Odysseát* és Lucianus *Dialogusait* 1839-ben, az *Iliást* 1841-ben nyújtotta be az egyházkerületi közgyűlésnek bírálatra és kiadásra. A kiadásból származó bevételeket a pápai kollégiumnak ajánlotta fel. A Hetényi János tudós lelkész által megbírált *Odyssea* kinyomtatását 250 előfizető esetén 1844-ben határozták el, de a kiadás

²⁹ Gáborjáni Szabó Botond 2014. – A szerző monográfiájában tisztázta, hogy Kazay Sámuel nem Tótvázsonyban, hanem Komáromban született 1711-ben, Kazay Márton és Oroszi Julianna házasságából. Iskoláit Komáromban, Pozsonyban, majd feltehetőleg Besztercebányán végezte. 1739–1740-ben tapasztalatszerzés céljából Itáliába és Németországba utazott. 1745–1746-tól Debrecenben és Halléban folytatta tanulmányait. 1748. május 21-én a debreceni tógás diákok közé iratkozott. Apja tönkremenetele miatt tanulmányait félbeszakította és céhes inasnak állt. 1750–1753 között a debreceni városi patika inasa, 1753–1754-ben legénye, majd gyógyszerésze, 1755-től a gyógyszerház provizora (felügyelője), 1771–1790 között annak tulajdonosa (1790-től a város tulajdona). Nevéhez fűződik a Piac utcai Arany Angyal patika építtetése. Feleségül vette Csáti Sámuel patikus özvegyét, a tekintélyes vagyonnal bíró Lévai Sárát, akitől hat gyermeke született. A legidősebb, az alkoholizmusa miatt korán elhunyt Kazay József (1757–1794) apja mesterségét folytatta. Utóbb Kazay másodszor is megnősült: Keresztesi Sárát vette el, aki 1785-ben hunyt el. Keresetét, szöleinek, malmának jövedelmét könyvritkaságok, kódexek (36 középkori kódex), kéziratok, oklevelek, fegyverek, pénzek, szobrok, festmények, metszetek, térképek és ókori tárgyak vásárlására fordította. Adósságai miatt közel 2400 kötetes könyvtárát és régiséggyűjteményét elárverezték, melyet szerény összegért, 2500 rajnai forintért a debreceni kollégiumnak adott el. Konzervatív, saját kora kulturális forradalmára idegenkedve tekintő nagy bibliofil volt. 1797 májusában hunyt el, május 21-én temették el Debrecenben. Komáromi és tótvázsonyi rokonaival évtizedeken át tartotta a kapcsolatot, a tótvázsonyiakat évente meglátogatta. Komárom és Tótvázsony környékének római kori lelőhelyeiről, a leletekről pontos rajzokat készített, kézíratai ma már fontos régészeti források. Debrecen „könyvészeti múltjában és a magyar művelődés történetében méltó helyet érdemel egy csaknem elfeledett «szegényszúrto» vidéki patikárius, aki könyveire tekintve «Krózusnál gazdagabbnak» képzelte magát.” Idézet: uo. 246. p.

³⁰ Harmath István–Katsányi Sándor 1984. 302. p.

³¹ Hudi József 2009. 28., 33., 78., 158. p.

addig elhúzódott, amíg 1846-ban Pesten megjelent a Szabó István-féle fordítás, így az ügy tárgytalanná vált. Nyomatásban csak néhány prédikációja jelent meg.³²

Az új tótvázsonyi katolikus földesúr, a Füreden is háztulajdonos Szentgyörgyi Horváth János (1777–1841) valószínűleg ellenszenvet váltott ki azzal, hogy Tótvázsonyban 1807-ben katolikus népiskolát, 1817-ben plébániát alapított, s birtokára befogadta a német katolikus jobbágyokat (házas zselléreket), s ezzel látványosan átformálta a falu felekezeti-etnikai viszonyait.³³ Némileg meglepő, hogy a visszafogott hangvételű esperesi vizitációk komolyabb helyi konfliktusról nem tesznek említést.³⁴

Fábián esperesi tevékenységében többekre számíthatott: a Jénában és Göttingenben tanult, a füredi új református templomot építő Nagy István (1770–1841) lelkészre mint veszprémi egyházmegyei jegyzőre; továbbá két világi gondnokára, Tatay Imre veszprémi ügyvédre és Oroszy Pál táblabíróra.

Fábián József esperes számos kezdeményezéséről tudunk. Ezek közül kettőt emelünk ki. 1814-ben *egyházkerületi nyomda* megvalósítására tett javaslatot. (Tervét barátja, Tóth Ferenc püspök valósította meg 1837-ben, amikor királyi privilégiumlevelet kért és kapott a pápai szuperintendenciai nyomda megalapítására.³⁵ Addig az 1789-ben alapított veszprémi, a még korábbi alapítású győri Streibig-féle nyomda [1727] és a révkomáromi Weber-, majd Weinmüller-nyomda [1788] állt az írók rendelkezésére.)³⁶

Az egyházmegye 1817. február 3-án tartott ülésén *egyházmegyei olvasókört* hoztak létre azzal, hogy előfizették a Tudományos Gyűjteményt, melyet köröztetve juttattak el a lelkészekhez. Ezzel mintegy példát mutattak a reformkorban gombamód szaporodó kaszinóknak, olvasóegyleteknek. Ezek után nem véletlen, hogy a protestáns lelkészeket is megtaláljuk az 1841-ben alapított Veszprém Vármegyei

³² Harmath István–Katsányi Sándor 1984. 219. p.; Varga Béla 2014. 907. p.; Sebestyén Gyula 1890.; Sebestyén Gyula 1894. Simony halála után gazdag könyvtára szétzilálódott, kéziratái javarészt elkalodtak.

³³ Veress D. Csaba 1994. 105–106. p. 1819-ben 672 református, 715 római katolikus élt a faluban, melynek legnagyobb birtokosa, a katolikusok kegyura, Szentgyörgyi Horváth János volt.

³⁴ DREL II. 217.

³⁵ Az egyházkerületi (superintendentiai) könyvnyomtató intézet privilégiumlevelét V. Ferdinánd adta ki Bécsben 1837. január 5-én, és Veszprém megye 1837. szeptember 25-én kezdődő közgyűlésén ellentmondás nélkül hirdették ki. Vö. Tóth Lajos 1939. 19–21. p. – Az eredeti oklevél megtalálható a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára Kézirattárában, jelzete: O.1092/265.

³⁶ Bándi László 1989.; Baranyay József 1914.; Tapolcainé Sáray Szabó Éva 2010.; Pitroff Pál 1915.; Horváth József szerk. 2000.; V. Ecsedy Judit 1999. 156–158., 207–209. p. Révkomáromban korábban is volt nyomda: a Töltési nyomda 1703–1721 között, a Schmid-nyomda 1740-ben működött. Uo. 158–159. p.

Olvasótársaságban.³⁷ 1844-ben a református egyházmegye megszervezte a maga könyvtárát, ezzel állandó fórumot biztosított az olvasni szerető lelkészek számára.

Fábián József nagy gondot fordított gyermekei nevelésére. Fiai közül Fábián Gábor (1795–1877) ügyvéd, író, műfordító, irodalomszervező országosan ismert literátor lett. Halála után Aradon szobrot állítottak a tiszteletére. Kisebb fia, Gedeon földmérőnek tanult, és Sümegyen telepedett le. A Fábián család második nemzedéke is a köznemesi értelmiség sorait erősítette.

A Balaton-felvidék tudós lelkészei, írói egymással szoros kapcsolatot tartottak. Több forrásból megállapítható, hogy a barátságokat nem a felekezeti hovatartozás, hanem a közös érdeklődés határozta meg. Amikor 1820–1824 között Horváth János, a balatoncsicsói születésű veszprémi kanonok *Egyházi Értekezések és Tudósítások* címen Veszprémben kiadta az első magyar nyelvű katolikus teológiai folyóiratot, munkatársnak számos protestáns tudóst is megnyert. Közéjük tartozott többek közt Ángyán János veszprémi református lelkész, Hrabovszky György várpalotai, majd lajoskomáromi evangélikus lelkész, továbbá az evangélikus (1824-től katolikus) Rummy Károly György, a keszthelyi Georgicon tanára.

Kis János evangélikus püspök, soproni lelkész visszaemlékezéséből kitűnik, hogy kövágóörsi lelkészi időszakában (1799–1802) személyes kapcsolatot ápolt Beliczay Jónás szentantalfai evangélikus lelkésszel, költővel; Édes Gergely nagyvázsonyi lelkésszel, költővel; Pálóczi Horváth Ádám füredi bérlővel (1785–1798), földmérővel, költővel; Pethe Ferenc keszthelyi georgikoni professzorral; péteri Takács Józseffel, Festetics László nevelőjével (keszthelyi, majd veszprémi lakossal).³⁸ A füredi fürdőn ismerte meg Báthory Gábor református lelkészt, a későbbi dunamelléki szuperintendenst; Batsányi János költőt (akit fennhéjázó alaknak tartott); továbbá gróf Fekete János tábornokot, költőt. Betegsége idején a katolikus Haiszler György veszprémi orvos, orvos-író gyógyította. Fábián Józsefet vörösberényi szolgálata idején ismerte meg. Néhányszor meglátogatta és szerénységéért, „becsületes lelkületéért” megszerette.³⁹

Kis János következő, nemesdömölki szolgálata idején került szorosabb kapcsolatba a pápai értelmiséggel: Márton Istvánnal, a kollégiumot újjászervező professzorral, Zsoldos János orvosdoktorral, Látzay Szabó József és Tóth Ferenc főiskolai professzorokkal, Mokri Benjámín műfordítóval és Pápay Sámuellel, az első

³⁷ Hudi József 1987.

³⁸ A keszthelyi születésű, s a pozsonyi papi szemináriumban tanult Péteri Takács József (1767–1821) 1791–1799 között volt Festetics László nevelője és tanítója, ezen idő alatt minden évben tanulmányutat tettek, megismerték a hazai tájakat, de megfordultak Észak-Itáliában is. Vö. Kurucz György 2013. 181–186. p.

³⁹ Kis János 1846. 103., 105. p.

magyar nyelvű irodalomtörténet szerzőjével.⁴⁰ Később ez a kapcsolati háló kiegészült Márton József bécsi egyetemi tanárral és a bécsi magyar írók körével. Főúri mecénások hosszú sora segítette pályáján, akiket többnyire személyesen ismert. Kazinczy Ferencsel évtizedeken át levelezett. Pesti látogatásai során a kor valamennyi jelentős politikusával, írójával, tudósával személyesen megismerkedett, miközben az ifjú literátorok mesterüknek tekintették és buzgón keresték barátságát.

Tóth Ferenc, a paraszti őstehetség

Tóth Ferenc a paraszti sorból kiemelkedő elsőgenerációs értelmiséginek tekinthető, aki Balaton-felvidéki református kortársai közül a legfényesebb pályát futotta be a 19. század első felében. Vörösberényben (Veszprém vm.) született 1768. november 19-én, Pápán hunyt el 1844. szeptember 2-án. A teológiát Debrecenben végezte, ahol 1788-ban lett tógás deák, 1796-tól köztanító, 1798-tól senior. 1799-ben gróf Teleki Sámuel bécsi házában nevelősködött, majd 1800 áprilisától Göttingenben gyarapította ismereteit (1830-ban az egyetem díszdoktorai közé fogadta). Hazatérése után 1801-től pápai teológiai tanárként, 1817-től pápai lelkészként, 1823-tól esperesként szolgált. 1816-ban egyházkerületi főjegyzőnek, 1827-ben püspöknek választották.⁴¹

Munkássága rendkívül szerteágazó, feldolgozása önálló monográfiát igényel. Működése során szinte az egyházi élet minden területét megújította. Megreformálta az egyházkerület igazgatását,⁴² fejlesztette a népoktatást, kialakította a lelkésztovábbképzés rendszerét és módszereit,⁴³ megszervezte a főiskola jogi tanszé-

⁴⁰ Pápay Sámuel 1808. Pápay a különféle területeken működő magyar írók közül megemlíti többek közt a vörösberényi születésű pápai teológiaprofesszor Tóth Ferenc, a morálteológus Márton István professzor, a tankönyvíró Látzai József, Takáts József költő, Fábíán József természettudós, Haiszler György veszprémi orvos, Zsoldos János pápai orvos, Horváth Ádám költő, Batsányi János költő, Édes Gergely költő, gróf Fekete János költő, Kis János „tudós prédikátor”, „mai nagy literátorunk” nevét. Ezzel egy másik szálon visszaigazolja, hogy a kistáji kultúrkörök egy országos szellemi hálózatba szerveződtek, melynek a reformkor kezdetéig nem volt fizikai központja, ellenben volt vezére Kazinczy Ferenc személyében.

⁴¹ Liszkay József 1877. 1–86. p.; Szinyeyi József 1914. 368–371. hasáb; Zoványi Jenő 1977. 653. p.

⁴² Különleges történeti érzékével magyarázható, hogy az egyházkormányzat, egyházigazgatás kérdései iránt is fogékony volt: fontosnak tartotta az események írásbeli rögzítését, a jövő történeti forrásainak megalkotását. Kutatóként ugyanis gyakran tapasztalta, hogy a 16–18. század egyháztörténetének forrásai mennyire esetlegesen maradtak fenn.

⁴³ Tóth Ferenc 1824.

két, megalapította a főiskolai nyomdát. A második székhely-harc idején (1839–1847) minden megtett azért, hogy a főiskola Pápán maradjon.⁴⁴

Tóth Ferenc jelentős egyháztörténeti munkásságot fejtette ki: megírta a pápai eklézsia, a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak történetét, a dunántúli és tiszántúli lelkészek életrajzát. Az első volt, aki a magyarországi protestáns egyház történetét magyar nyelven összefoglalta. A polgári nyilvánosságot szolgálta, hogy az egyházkerületi jegyzőkönyveket 1843-tól kinyomatta, és úgy küldte meg az espereseknek, lelkészeknek.

Egész életében szenvedélyesen gyűjtötte az egyháztörténeti forrásokat: könyveket, iratokat, kéziratokat. Kézirat- és régiséggyűjteménye halála után a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Könyvtára a főiskolai könyvtár különgyűjteményét képezi.

A főiskolai kézirtárát *Pannonica Bibliotheca* néven hozta létre az 1820-as években. Ellátta az elemi iskolákat, közép- és főiskolákat tankönyvekkel, melyek közül nem egyet ő maga írt. Kiskatekizmusa közel száz évig volt használatban.⁴⁵ Hivataltali működése során a Balaton-felvidéket is többször felkereste. Balatonfüreden, az ország elsőrangú fürdőhelyén több alkalommal tartottak egyházkerületi közgyűlést.⁴⁶ 1830-ban ő szentelte fel az új balatonfüredi református templomot. Ekkor elmondott prédikációja Pesten nyomtatásban is megjelent. Isten és az egyház szolgálatában eltelt tiszta élete a mai nemzedékek számára is példa lehet.

Epilógus

Vázlatos áttekintésünk egy kisnemesi és egy paraszti sorból kiemelkedő egyházi értelmiségi pálya jellegzetességeire irányította rá a figyelmet. Fábián József az alsóörsi nemesi közbirtokosságból emelkedett ki, a vidék espereseként sokat tett a helyi közösségek gazdasági-kulturális-társadalmi felemelkedéséért. Könyveivel, folyóirataival a nemzeti kultúra egészét formálta. Tóth Ferenc elsőgenerációs értelmiségiként, teológiai professzorként, püspökként még szélesebb körben tevékenykedett.

⁴⁴ 1839–1847 között Győr, Komárom, Székesfehérvár és Veszprém küzdött azért, hogy a kollégium székhelye lehessen. Végül a legesélyesebb Komáromot a Helytartótanács 1847. május 4-én a király nevében elutasította és kimondta, hogy az Pápán maradjon. Vö. Kis Ernő 1896. 225–245. p.

⁴⁵ A *Keresztyén kis katekizmus* 1818-ban jelent meg először, általunk ismert utolsó kiadását Antal Géza átdolgozásában 1910-ben jelentette meg az egyházkerület *Keresztyén kis káté* címmel. Vö. Szegleti Ildikó 1978. 140. p.

⁴⁶ A pápai kollégium székhelyvita ügyében Tóth Ferenc püspök 1842. május 20-ra Balatonfüredre hívta össze az egyházkerületi közgyűlést. Vö. Kis Ernő 1896. 232. p.

Tóth Ferenc püspökké választása az új idők, a polgárosultabb viszonyok jele, hiszen az 1848 előtti hagyományos (rendi) társadalomban különösen ügyeltek arra, hogy esperesnek, püspöknek nemesi származású lelkészt válasszanak. Olyan jól képzett, közéletben ismert lelkészt, aki az egyházi ügyeket egyenrangú félként tudja képviselni a vármegyei, állami közigazgatási hierarchiában.

Tóth honoráciorként állt helyt különböző beosztásaiban. Tanárként a dunántúli és nyugat-felvidéki új lelkésznevezések szellemét, gondolkodását formálta; egyházi íróként, egyháztörténészként a magyar református egyháztársadalom modern identitásának, történeti tudatának megalapozását szolgálta.

Egyházkerületi levéltárunk legújabb kötete⁴⁷ segítségével az 1760–1849 közötti időszakban munkálkodó Balaton-felvidéki egyházi értelmiség történeti-szociológiai vizsgálatára is sor kerülhet.

Rövidítések jegyzéke

Levéltári források

DREL I. 1. a. – Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.

DREL II. 217. – Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. A Veszprémi Református Egyházmegye esperesi egyházlátogatásának jegyzőkönyvei. 1693–1848.

Irodalom

A Sárospataki Református Kollégium. 1981. – A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. éves évfordulójára. Szerk. a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, 1981.

Baán Beáta szerk. 2011. – Balatonfüredi életrajzi lexikon. Főszerk. Baán Beáta. Balatonfüred, 2011. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai, 61.)

⁴⁷ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára középtávú kutatású programjában célul tűzte ki a püspökség területén működő lelkészek archontológiai-prozopográfiai adattárának összeállítását, melyet három kötetben szeretnénk kiadni. Az első kötet 2009-ben (Köblös József–Kránitz Zsolt 2009.), a második, 1760–1849 közötti időszakot felölő kötet pedig a jelen előadás megtartását követő évben jelent meg (Köblös József–Kránitz Zsolt 2018.).

- Balassa Benő* 1997. – Balassa Benő: A Veszprémi Református Egyházmegye népoktatásának története a XIX. században. Csopak, 1997.
- Balla Gábor* 1890. – Balla Gábor: Az adásteveli [sic!] ev. ref. egyház története. In: Dunántúli Protestáns Lap 1890. 1. évf. A tanulmány három részletben jelent meg: 7. szám (1890. február 16.) 111–114. hasáb; 8. szám (1890. február 23.) 128–131. hasáb; 9. szám (1890. március 2.) 143–145. hasáb.
- Balogh Gábor* 1999. – Balogh Gábor: Honvéd emlékeim. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Negyvennyolcas idők II. Szerk. Forrai Ibolya. Budapest, 1999. (A Néprajzi Múzeum forráskiadványai 5.) 297–331. p.
- Bándi László* 1989. – Bándi László: A veszprémi nyomdászat két évszázada. Veszprém, 1989.
- Baranyay József* 1914. – Baranyay József: A komáromi sajtó története. Budapest, 1914.
- Dienes Dénes–Ugrai János* 2013. – Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013.
- Gáborjáni Szabó Botond* 2014. – Gáborjáni Szabó Botond: Kazay Sámuel és a debreceni kollégium. Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből. Debrecen, 2014.
- Görög Ernő* 1926. – Görög Ernő: A Veszprémi Evangélikus Egyházmegye története. Pápa, 1926.
- Gulyás Pál* 1939–2002. – Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái I–XIX. Budapest, 1939–2002.
- Győrffy Sándor–Hunyadi Zoltán szerk.* 1986. – A soproni líceum. Szerk. Győrffy Sándor – Hunyadi Zoltán. Budapest, 1986.
- Győri L. János* 2008. – Győri L. János: „Egész Magyarországnak és Erdélységnek... világosító lámpása” – A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 2008.

Harmath István–Katsányi Sándor 1984. – Harmath István – Katsányi Sándor: Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém, 1984.

Horváth József szerk. 2000. – Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. Horváth József. Győr, 2000.

Höröcsik Richárd 1998. – Höröcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak, 1998.

Hudi József 1987. – Hudi József: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. (Adalékok a Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez). In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 1986. Szerk. Töröcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém, 1987. 451–473. p.

Hudi József 1989. – Hudi József: Oroszy Pál füredi közbirtokos könyvtára (Füred történeti forrásai VIII.). In: Füredi Hírek, 2 évf. 1989. október. 10. sz. 2. p.

Hudi József 1993. – Hudi József: Oroszy Pál táblabíró könyvtára. In: Honismeret, 31. évf. 1993. 4. sz. 48–52. p.

Hudi József 2001. – Hudi József: Fábíán József református esperes pályafutása. In: Acta Papensia, 1. évf. 2001. 1–2. sz. 5–26. p.

Hudi József 2002. – Hudi József: Fábíán József-émlékkönyv. Fábíán József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa, 2002. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 4.)

Hudi József 2004. – H. J.: Márton Gábor református esperes méhészeti szakkönyvének kiadása és olvasói. In: Acta Papensia, 4. évf. 2004. 3–4. sz. 178–182. p.

Hudi József 2005. – Hudi József: Tudós Fábíán József, a népművelő lelkes. In: Korunk, III. folyam 16. 2005. 5. sz. 112–116. p.

Hudi József 2007. – Hudi József: Litér község története. Litér, 2007.

Hudi József 2009. – Hudi József: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében. Budapest, 2009.

- Hudi József* 2011. – Hudi József: Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években. In: *Korall*, 12. évf. 2011. 43. sz. 122–146. p.
- Hudi József et al.* 2002. – Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Hudi József – Jakab Réka – Koncz Pál – Köblös József – Kránitz Zsolt – Mezei Zsolt. Pápa, 2002. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 5.)
- Ila Bálint–Kovacsics József* 1964. – Ila Bálint – Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964.
- Jakab Réka* 2001. – Jakab Réka: Levéltárügy a Dunántúli Egyházkerületben. A Veszprémi Református Egyházmege levéltára a XIX. században. In: *Acta Papensia*, 1. évf. 2001. 3–4. sz. 151–206. p.
- Kertész Károly szerk.* 2000. – Tapolcai életrajzi lexikon. Gyűjtötte és összeállította: Kertész Károly. Tapolca, 2000.
- Keveházi László szerk.* 2011. – A reformációtól napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegeyék, kerületek a Dunántúlon 1–2. Szerk. Keveházi László. Győr, 2011.
- Kis Ernő* 1896. – Kis Ernő: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896.
- Kis János* 1846. – Kis János superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második közlemény. Irói pályáját tárgyazó emlékezések. Sopron, 1846.
- Kiss István* 1908. – Kiss István: A pápai plébánia története. Veszprém, 1908.
- Kocsis Elemér szerk.* 1988. – A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk. Kocsis Elemér. Debrecen, 1988.
- Köblös József* 2004. – Köblös József: Még egyszer az Adásztevelen működő „Pápai Árva Oskoláról”. In: *Acta Papensia*, 4. évf. 2004. 3–4. sz. 107–132. p.
- Köblös József szerk.* 2006. – A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. Köblös József. Pápa, 2006. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai.)

Forrásközlések 9.) A bevezető tanulmányok szerzői Köblös József (A pápai református kollégium vázlatos története a kezdetektől az anyaiskolává válásig [1585–1797], 19–58. p.) és Hudi József (A kollégium vázlatos története az anyaiskolává válástól korszakunk végéig [1797–1861], 58–111. p.).

Köblös József–Kránicz Zsolt 2009. – Köblös József – Kránicz Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Pápa, 2009. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.)

Köblös József–Kránicz Zsolt 2018. – Köblös József – Kránicz Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai II. 1761–1849. Pápa, 2018. 1–2. kötet. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 15–16.)

Kövy Zsolt 1994. – Kövy Zsolt: A református egyház szerepe Pápa város életében (1520-tól napjainkig). In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa, 1994.

Kránicz Zsolt 2012. – Kránicz Zsolt: „Késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkeszi anyakönyvei 1823–1952. Pápa, 2012. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Jubileumi kötetek 1.)

Kurucz György 2013. – Kurucz György: Keszthely grófja – Festetics György. Budapest, 2013.

Lampérth Géza 1931. – Lampérth Géza: A pápai református főiskola története 1531–1931. Pápa, 1931.

Lichtneckert András szerk. 2009a. – Oláh János: Gyümölcsfa-kertészet. A Balatonfelvidék és szőlészet-borászatának hiteles leírása 1834–1854. Szerk. Lichtneckert András. Balatonfüred, 2009. (LA Könyvtár 9.)

Lichtneckert András szerk. 2009b. – Fábíán József: A mezei gazdaság tudományának rövid summája. 1820. Mórocza Dániel: Gazdaságtudomány alapszabályai 1844. Szerk. Lichtneckert András. Balatonfüred, 2009. (LA Könyvtár 10.)

Liszkay József 1877. – Liszkay József: Tóth Ferenc pápai ref. lelkész s dunántúli superintendens 1768–1844. In: Nagy papok életrajza. Budapest, 1877. (Protestáns Theologiai Könyvtár IX.) 1–86. p.

- Marton János 1931.* – Marton János: A sárospataki református főiskola története. Sárospatak, 1931.
- Mayerné Pátkai Tünde szerk. 2010.* – Adásztevel. [Falumonográfia.] Szerk. Mayerné Pátkai Tünde. Adásztevel, 2010.
- Mórocza Dániel 1860.* – Mórocza Dániel: Egyházi egyetemes közpénztár mikénti létrehozásáról. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 3. évf. 1860. november 25. 47. sz. 1525–1532. hasáb.
- Mórocza Dániel 1864.* – Mórocza Dániel: Jóakaró figyelmeztetés, a nyolc magyarhoni prot. egyházkerület kormánytestületeihez. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 7. évf. 1864. április 24. 17. sz. 513–522. hasáb.
- Mórocza Dániel 1876.* – Mórocza Dániel: Felső-Örs és prépostsága. In: Adatok Zala megye történetéhez. 1. Szerk. Bátorfi Lajos. Nagykanizsa, 1876. 80–137. p. E hátrahagyott műve már korábban megjelent (Religio, 1854. október 3. 41. sz. 321–324. p.)
- Németh László 2000.* – Németh László: Pálóczi Horváth Ádám válópere. In: Zalai millennium. Szemelvények Zala megye múltjából. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. 53–55. p.
- Pálmány Béla 1987.* – Pálmány Béla: Fábrián József (1762–1825). In: Magyar agrártörténeti életrajzok. I. Szerk. Für Lajos – Pintér János. Budapest, 1987.
- Pápay Sámuel 1808.* – Pápay Sámuel: A magyar irodalom eszmérete. Veszprém, 1808.
- Pehm József 1934.* – Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 2.)
- Pitroff Pál 1915.* – Pitroff Pál: A győri sajtó története. Győr, 1915.
- Rómer Flóris 1860.* – Rómer Flóris: A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860.
- Sebestyén Gyula 1890.* – Sebestyén Gyula: Egy ismeretlen Homer-fordítóról. In: Egyetemes Philologiai Közöny, 14. évf. 1890. 7–20. p.

- Sebestyén Gyula 1894.* – Sebestyén Gyula: Az ismeretlen Homer-fordítóról. In: Egyetemes Philologiai Közlöny, 18. évf. 1894. 34–37. p.
- Szegleti Ildikó 1978.* – Szegleti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860–1920. Veszprém, 1978.
- Sziklay János 1941.* – Sziklay János: Dunántúli kulturmunkások. A Dunántúl művelődéstörténete életrajzokban. Budapest, 1941.
- Szinnyei József 1891–1914.* – Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest, 1891–1914.
- Szombathi János 1919.* – Szombathi János: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1919.
- Tapolcainé Sáray Szabó Éva 2010.* – Tapolcainé Sáray Szabó Éva: Komárom nyomdászati- és sajtótörténete 1705–1849. Komárom, 2010.
- Tóth Dániel 1832.* – Egyházi almanak az 1833-dik esztendőre. Az illető előjáróság rendelkezéséből kiadta Tóth Dániel. Pozsony, [1832.]
- Tóth Endre 1938.* – Tóth Endre: A Dunántúli Református Egyházkerület levéltára. In: Levéltári Közlemények. 1938. 168–185. p.
- Tóth Ferenc 1824.* – Tóth Ferenc: Út-mutatás a helvetiai vallástételt követő túl a dunai főtiszteletű superintendentiában lévő lelki tanítóknak, tanulásbéli foglalatostkodtatására, és a jelesebb tudományú, s magokat a tudományos pályán valósággal érdekesített predikátoroknak megjutalmaztatására. Rév-Komárom, 1824.
- Tóth Lajos 1939.* – Tóth Lajos: A pápai főiskolai nyomda története. Pápa, 1939.
- Trócsányi Zsolt 1981.* – Trócsányi Zsolt: Az adászteveli korszak (1752–1783). In: A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Budapest, 1981. 68–86. p.
- Ugrai János 2007.* – Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830. Budapest, 2007.

V. Ecsedy Judit 1999. – V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Budapest, 1999.

Varga Béla szerk. 2014. – Veszprém megyei életrajzi lexikon. Bővített és javított kiadás. Szerk. Varga Béla. Veszprém, 2014.

Veress D. Csaba 1994. – Veress D. Csaba: Tótvázsony múltja és jelene. Veszprém, 1994.

Zoványi Jenő 1977. – Zoványi Jenő: Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított, bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977.

Zsigmond Ferenc 1937. – A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938. Összeáll. Zsigmond Ferenc. Debrecen, 1937.